

ANLAMBİLİM SORUNLARI

Ahmet KOCAMAN

Anlam konusu yüzyıllardır değişik kültür ve bilim alanlarının ilgi odağı olmuştur. Bu alanların başında felsefe, mantık, yazınbilim, ruhbilim, göstergebilim ve dilbilim gelmektedir. 'Gerçeğin niteliğine' ulaşmak, 'anlamın anlamını' kavramakla eşdeğerli sayılmıştır. Bu değişik alanların herbiri kendi yöntemleriyle konuyu açıklamaya çalışmışlar, bunun sonucu değişik anlam ve anlambilim yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Öyleyse yapılabilecek temel ayrımlardan birisi dilbilimsel - dilbilim dışı anlambilim ayrımıdır (Lyons, 1987:152). Dilbilimsel anlambilim terimiyle iki şey anlatılmak istenmektedir:

- a. Doğal dildeki anlamın incelenmesi
- b. Anlamın dilbilim yöntemleriyle incelenmesi

Dilbilim dışı anlambilim terimi ise doğal dillerden çok gösterge dilleri ve yapma diller (mantık, matematik, bilgisayar vb.) gibi düzeneklerdeki anlam sorunlarıyla ilgilenmektedir.

Bu yazının konusu dilbilimsel anlambilimdir ancak bu kavramın da tek boyutlu bir kavram olmadığını belirtmek gerekir. Bir yandan dil içi ve dil dışı anlamın etkileşimi, öte yandan dilbilim okulları arasındaki ayrımlar anlam ve anlambilim kavramlarına da yansımıştır. Ancak yaklaşım ne olursa olsun bir anlam kuramının yeterli olabilmesi kimi koşulları yerine getirmesine bağlıdır. Kempson (1980:4) bir anlam kuramı için üç koşulun önemini vurgulamaktadır:

- a. Anlambilim herhangi bir dildeki sözcük ve tümce anlamının niteliğini belirlemeli ve ikisi arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır.
- b. Dildeki - gerek sözcük gerek tümcelerdeki - anlam belirsizliklerini kestirebilmelidir.
- c. Bir dilin sözcük ve tümceleri arasındaki dizgeli ilişkileri belirleyip açıklayabilmelidir.

Bu belirlemelerden anlaşılacağı gibi, anlambilimde temel sorunlardan birisi sözcük anlamının niteliğinin araştırılmasıdır. *Sözcük anlamının* anlaşılmasında iki temel kavram *gönderim* (reference) ve *içlem* (sense) kavramlarıdır. Gönderim bir dil biriminin dış

dünyadaki bir durum, nesne ya da olaya işaret etmesidir. Sözelimi masa sözcüğünün göndergesi 'masa' nesnesidir. Bu ilişkinin kimi zaman doğrudan gösteren (sözcük) - gösterilen (nesne) biçiminde olduğu gibi, kimi zaman C.K.Ogden ve I.A.Richards'ın 1920'lerde önerdikleri biçim-kavram-gönderge üçlemesi biçiminde gerçekte olduğu öne sürülmüştür. Ancak böylesine yalın ve somut gibi görünse de gönderimsel anlamın yetersizlikleri kolayca anlaşılabilir (Bu konuda ayrıca bkz. Kocaman 1979). Bir kez dillerde kimi sözcüklerin ya da sözcük parçacıklarının anlamını (örn. -Meli , ya, belki, kadar vb.) bu yöntemle açıklamak olanaksızdır. Öte yandan birden çok sözcük bir göndergeyi anlatmakta kullanılabilir. Bu güçlüğün aşılması için *düzanlam*, *uzanım* (extension) gibi terimler önerilmiştir ancak bu terimlerin de gönderim kavramından daha açıklayıcı oldukları öne sürülemez.

Sözcük, daha doğrusu *sözcükbirim* (lexeme) anlamının anlaşılmasında kullanılan kavramlardan birisi de *içlem* (sense) kavramıdır. Gönderim kavramına karşıt olarak içlem sözcüklerin dilin iç dizgesindeki bağıntılarını açıklamakta kullanılmaktadır. Bu bağıntılar eşanlamlılık, zıtanlamlılık, üstanlamlılık gibi *dizisel* (paradigmatic) ya da *birdeliklik* gibi (collocation) dizimsel düzlemde olabilmektedir. Yapısal dilbilim açısından düşünülduğünde sözcüklerin dil içi bağıntılarını bilmeden anlamı kavramanın olanaksızlığı görülmektedir. Sözelimi, salt 'para' sözcüğünü bilen bir kimsedeki ekonomik değer kavramı ile para, kredi, kredi kartı, çek, seyahat çeki, bono vb., kavramları bilen bir kimsenin ekonomik değer kavramı arasında önemli ayrımlar vardır. Eşanlamlılık, zıtanlamlılık gibi *anlam ilişkileri* yapısal dilbilimin anlambilime yaklaşımını yansıtan kavramlardır. Yapısal dilbilimin sözcük düzlemine getirdiğı bir önemli kavram da *anlam alanı* kavramıdır. 1930'larda geliştirilen bu kavram sözcüğünün salt birbirinden bağımsız sözcüklerden oluşan bir dizelge olmadığı, alan ya da kümeler biçiminde düzenlendiğı, bu düzen içinde sözcüklerin birbirlerinin anlamını belirlediğini öne sürer. Başka bir anlatımla, sözcük anlamının bir boyutu da sözcüğün öteki sözcüklerle anlam ilişkileri sonucu ortaya çıkar. Sözelimi bir rengin kesin anlamı öteki renk terimleriyle bağıntısı sonucu anlaşılabilir.

Sözcük anlamının anlaşılmasına katkısı olan yöntemlerden birisi de *bileşen çözümlemesi* olarak adlandırılan yöntemdir. Bu yöntem bütün sözcüklerin sınırlı bir dizi bileşene ayrılabilceğı sayılısından yola çıkar. Sözelimi, 'adam' sözcüğü, + insan, + erkek, + yetişkin olarak ayrıştırıldığında 'kadın' sözcüğünün, + insan, - erkek, + yetişkin biçiminde belirlenmesi zor olmayacaktır. Ancak bu bileşenlerin ne ölçüde evrensel oldukları tartışmalıdır. Ayrıca bütün sözcükler için genelgeçer bileşenler bulmanın güçlükleri vardır. Bunun yanında, + , - türünden ikili karşıtlıkların ne ölçüde yaygın olduğu, üstelik bunların hangisinin öncelik taşıdığı tartışmalı konulardır. Bileşen çözümlemesi yoluyla anlam ayrıştırması günümüzde gözden düşmüşse de bu yöntemin sözcüklerin iç yapılarının anlaşılmasına katkıları görmezlikten gelinemez.

Anlambilimin ikinci temel konusu *tümce anlamının* belirlenmesidir. Tümcelerin salt sözcük anlamlarının toplamından oluştuğları söylenemez. Bunun için yalın, küçük bir örnek yeterlidir:

Ahmet Can'ı gördü ama görmemezlikten geldi.
Can Ahmet'i gördü ama görmemezlikten geldi.

tümcelemi, 'Buraya gel' ile 'Buraya geliniz' tümcelemi arasında düzanlamın ötesinde sen/siz adlarının eylem çatısına yansıyan biçimlerinden dolayı bir toplumsal anlam boyutu gözardı edilemez. 'Gel' eylem çatısı buyruk, yakınlık, gözdağı vb., anlatırken, 'geliniz' eylem çatısı 'dilek, öneri, mesafeli konuşma vb.' anlamına gelebilir. (Burada dilbilgisi - edimbilim anlam boyutunun girişikliğine de dikkat edilmelidir.)

Ancak tümce anlamındaki anlam boyutunun her zaman bu ölçüde açık seçik olmadığı ortadadır. Örneğin zaman, kip, görünüş, kılış kavramlarının tümce anlamına katkısı kimi zaman açıkça anlaşılabilir. Türkçe'de:

Kardeşim yarın gelecek
Kardeşim yarın gelir
Kardeşim yarın geliyor

sözcüklerindeki anlam ayrımını belirleyen bir kural görünürde yoktur; bu nedenle eylem zamanlarıyla (tense) doğal zaman (time) arasındaki bağdaştırma her zaman kesinlikle belirlidir diyemeyiz. Daha başka bir deyişle, sözcük anlamıyla dilbilgisel anlamın bütünüyle birbirlerinden ayrı düşünülmesi doğru olmaz. Yukarıdaki tümcelerdeki 'gelecek' anlatımının salt eylem çatısından mı yoksa bugün/yarın sözcüklerinin anlam değerlerinden mi ileri geldiğini kesin olarak ayırtma olanağı yoktur; belki de ikisinin ortak katkısından söz etmek daha uygun olacaktır.

Bu güçlükleri aşmak için günümüz anlambiliminde tümce anlamını açıklamada kullanılan en önemli yaklaşım 'doğruluk koşullu anlambilim' diye adlandırılan yaklaşımdır. Bu yaklaşımda anlam, bir tümcenin doğru bir yargı bildirmek için kullanılabileceği gerçek dünyadaki koşullar açısından tanımlanabilir. 'Doğru' kavramının değişik felsefe anlayışlarında değişik tanımları olduğundan bu anlam yaklaşımının da değişik biçimlerinden söz edilmektedir.

'Doğruluk koşullu anlambilim' mantıkçıların biçimsel dil oluşturma çabaları sonucu ortaya çıkmış ve daha sonra doğal dillere de uygulanmaya başlamıştır. Biçimsel anlambilim kapsamında olan bu görüş kimi zaman edimbilime karşıt, kimi zaman da onu bütünüyle bir yaklaşım olarak anlaşılmalıdır. Polonyalı mantıkçı Tarski'nin klasik örneğinden yola çıkalım:

'Kar beyazdır'. ancak ve ancak kar beyaz ise doğrudur.

Burada bir üst dil anlatımı (ancak ve ancak..) tırnak içindeki bir nesne-dil anlatımının

hangi koşullarda doğru yargıda bulunmak için kullanılacağını anlatmaktadır. Daha açık bir deyişle, 'kar beyazdır' önermesinin doğru olabilmesi için gerekli koşul(lar) gerçek dünyada kar'ın beyaz olmasıdır. (Sözgelimi değişen çevre ve fiziksel koşullarda kar başka bir renge büründüğünde bu tümce anlamlı olmayacaktır.)

Ancak görüldüğü gibi bu türden bir açıklamanın bize çokça yararı olmaz. Bir kez 'dünyadaki durumlar' ile doğal dillerdeki tümceler neredeyse sınırsız sayıdadır. Bunları eşleştirmek olanaksızdır. Öte yandan düz tümceler ile soru ya da buyrum tümcelerinin benzer 'doğruluk koşulları' olup olmadığı tartışmalıdır. Bu sonuncu sorunu çözmek için biçimsel anlambilim çerçevesinde önerilen yollardan birisi *sözylem anlambilimidir*. J.L.Austin'in sözylem kuramından esinlenen bu yaklaşıma göre düztümce ya da soru/buyrum tümcesinin doğruluk koşulları aynıdır, değişen şey sözcelerin sözylem değerleridir. Doğruluk koşullu anlambilim için asıl sorun *gösterim terimleri* denilen (indexicals) sözcüklerin ortaya çıkardığı sorundur. 'Ben, sen, bugün, burada, biraz önce' türünden gösterim sözcükleri yer, durum ve zamana göre değişik göndermeleri olan sözcüklerdir, bu nedenle 'doğruluk koşullarının' genelgeçer biçimde saptanmasında güçlükler çıkarırlar.

Yukarıdan beri anılan sorunlar nedeniyle anlambilimin sınırları konusunda da tartışmalar sürüp gitmektedir. Bu tartışmalar anlambilim-edimbilim ikiliğini ortaya çıkarmıştır. Anlambilim-edimbilim ayrımı bilindiğı gibi Morris, Carnap ve Pierce'den bu yana üzerinde durulan bir ayrımdır. Morris'e göre göstergebilim, anlambilim, sözdizim ve edimbilimden oluşur. Bu dizgeyi geliştiren Carnap'a göre (Lyons,1977: 115) bir araştırmada konuşana, daha genel bir deyişle, dili kullananlara doğrudan gönderimde bulunulursa bu alan edimbilim alanıdır

"... Dili kullananın soyutlar ve yalnızca anlatımları ve gönderimlerini incelersek anlambilim alanına gireriz. ... Son olarak gönderimi de soyutlar ve yalnızca anlatımlar arasındaki bağıntıları incelersek (mantıksal) sözdizimi alanına girmiş oluruz."

Günümüzde bu tartışmalar daha da karmaşık hale gelmiştir. Anlambilimin kapsamının anlaşılabilmesi için anlambilim-edimbilim ilişkisini gösteren kimi tanımları gözden geçirmek uygun olacaktır (Lyons 1987:157):

1. Anlambilim anlamla, edimbilim ise kullanımla ilgilidir.
2. Anlambilim dil yetisi ile edimbilim ise dil kullanımı ile ilgilidir (Kempson, Smith ve Wilson)
3. Anlambilim, anlamın geleneksel yanılarıyla, kullanımbilgisi geleneksel olmayan yanılarıyla ilgilidir (Wilson)
4. Anlambilimde kurallar, edimbilimde ise eğilim, ilke ve yönelimler sözkonusudur. (Leech)
5. Anlambilim 'doğruluk koşullu', edimbilim ise bunun dışındaki anlamla uğraşır (kabaca söylenirse edimbilim = anlam - doğruluk koşulları, Gazdar, 1979).
6. Anlambilim saltanlamla (literal), edimbilim saltanlam dışı ile uğraşır.

7. Anlambilim tümce anlamıyla, edimbilim ise sözce anlamı (ya da yorumu) ile ilgilidir.

8. Anlambilim bağlam-bağıntısız, edimbilim ise bağlam-bağıntılı anlam ile uğraşır. (Göstergebilim, anlambilim, edimbilim ilişkileri için ayrıca bkz. Doğan 1991:79-87; Kıran 1991:88-89).

Bu tanımlardaki temel ayrılığın sözce anlamı, tümce anlamı ayrılığından ileri geldiğini de gözardı edemeyiz. Tümceler bağlam-bağıntısız, soyut varlıklardır, belli bir zaman ve yere bağımlı değildir, dil dizgesinin birimleridir. Sözceler ise bağlam duyarlı, gerçek birimlerdir; sözce anlamı tümce anlamı ile bağlamın etkileşiminin sonucudur, bu nedenle, 'sözcenin anlamı içinden çıktığı tümcenin anlamından daha zengindir' (Lyons, 1981:165). Sözce ile tümceler arasında birebir ilişkiden söz edilemez, ancak belli tümcelerin belli sözcelerle bağıntısı olduğu da yadsınamaz. Sözelimi sorular sorulama (interrogation) biçimleriyle, düztümceler durum bildiren sözcelerle özellikle bağıntılıdır. Buna tümcenin *özellikli kullanımı* denilmektedir. Bu kullanım bilinmeden soruların dilek, uyarı vb. değerinde kullanılmalarını anlamak olanaklı değildir.

Sonuç

Anlambilim Bréal'den bu yana tarihselden betimlemeye giden bir doğrultuda ilerlemektedir. Bir başka doğrultu da anlambilimin inceleme alanını sözcükten tümceye ve ötesine doğru genişletmesidir. Ancak burada anlambilim-edimbilim ayrımının sınırları yeterince çizilmemiştir.

Anlambilimin önündeki önemli sorunlardan birisi de anlamın niteliğinin anlaşılmasıdır. Ogden ve Richard'dan bu yana süren tartışmalar hem değişik anlam kuramlarının hem de değişik anlam türlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Lyons (1987:171) anlamın niteliğini irdeleyen son yaklaşımları üç noktada toplamaktadır:

1. Biçimsel/ biçimsel olmayan
2. Doğruluk koşullu/ doğruluk koşullu olmayan
3. Tümce sınırlı/tümce sınırlı olmayan

Biçimsel anlambilim son yıllarda oldukça benimsenmiş bir anlambilim yaklaşımıdır; çıkış amacı doğal dilleri açıklamaktan çok yapay dillerin anlam yapılarını düzenlemektir. Biçimsel terimi 'yapısı önceden belirli' anlamında kullanılmaktaydı. Ancak doğal dillerin yapılarının belirli olup olmadığı tartışma konusudur; bu nedenle Carnap doğal dillerdeki anlam incelemesini edimbilim alanının konusu saymıştır. (Lyons, 1987:172) Montague ve onun gibi düşünen biçimsel anlambilimciler ise biçimsel ve doğal diller arasında önemli bir kuramsal ayrım olmadığını ileri sürmüşler ve anlam olgularını önceden belirlenmiş bir 'kuramsal örnekçe' (model theoretic) çerçevesinde açıklamaya çalışmışlardır. Bu yaklaşımlar dilin tanımlanmasında daha kesin araçlar sağlamış ancak çok karmaşık olmaları ve doğal dillerdeki bütün olguları yeterince açıklayamamaları nedeniyle başarısızlığa uğramışlardır.

Biçimsel anlambilimin boşluklarını tamamlamak için 'durum anlambilimi'

geliştirilmiştir. Bu yaklaşımın temel doğrultusu doğal dilleri gösterge dizgeleri olarak ele alması ve tümcelerin doğruluk değerlerinden çok 'durumları' anlatuğını ne sürmesidir. Ancak bu yaklaşım da betimlemeli anlamı ne çıkarması, tümceyle sınırlı olması, durumları soyut ayrı varlıklar olarak ele alması vb. nedenlerle eleştiriye uğramaktadır (Lyons, 1987:176). Günümüzde 'doğruluk koşullu' anlambilimin, anlamın betimlemeli yanını açıklamakta başvurulan bir yaklaşım olduğu biroklarınınca benimsenmiştir. Ancak anlamın salt tümce düzeyinde açıklanamayacağı olgusu kimi bilim adamlarını söylem anlambilimine yöneltmiştir. Söylem anlambilimi önerme ve tümce dizilerinden yola çıkarak bütünün (metnin) anlamına ulaşmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede bağdaşıklık (coherence), büyük ölçekli yapılar (macro structures) söylemde bilgi dağılımı, anlam stratejileri gibi konular tartışılmaya başlanmıştır.(Dijk 1985 vol.3, 103 ve tesi). Bunun yanında Sperber ile Wilson'un (1986) geliştirdikleri bağıntı kuramı anlambilim ile iletişim arasındaki ilişkiye yeni bir boyut eklemiştir. Öyle anlaşılıyor ki anlamın betimlemeli (descriptive /propositional) yanının ötesindeki boyutları aıklanmadıka niteliğinin tam olarak anlaşılması kolay olmayacaktır.

Kaynakça

- Dijk, T.A. van (ed)(1985). *Handbook of Discourse Analysis*, vol.2. Academic Press.
- Doğan, G. (1991). "Dilbilim-Göstergebilim ilişkileri ve Göstergebilim", *Dilbilim Araştırmaları 1991*, s.79-87.
- Kempson, R.M. (1980) *Semantic Theory*. CUP.
- Kıran, A.E. (1991). "Dilbilim, Göstergebilim ilişkileri ve göstergebilimin oluşturucu alanı edimbilim", *Dilbilim Araştırmaları 1991*, s.88-89.
- Kocaman, A. (1979). "Anlambilim zerine", *Genel Dilbilim Dergisi*, cilt 1,sayı 3-4.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*, vol.1.CUP.
- Lyons, J. (1981). *Language and Linguistics*. CUP.
- Lyons, J. (1987) *New Horizons in Linguistics 2*, Penguin Books.
- Sperber,D.,D.Wilson (1986). *Relevance.Communication and Cognition*.Basil Blackwell.